

הפסיכולוגיה בבית המשפט -

אמינות עדויות בעבירות מין והזיכרון המודחק

עו"ד ברוך אברהמי

משפט המתבסס על עדויות

התהליך המשפטי בבית המשפט הוא תהליך המברר עובדות. פסק הדין נשען על תשתית עובדתית אשר חורצת את גורל המשפט לכאן או לכאן. בית המשפט קובע את העובדות על יסוד עדויות מפי עדים הנשמעות בפניו. דעות וסברות שומע בית המשפט רק מפי מומחים. חוות דעתם של המומחים גם היא חייבת להישען על תשתית עובדתית שנשמעה מפי עדים והושלמה בממצאים שמצא המומחה מכוח מומחיותו.

בתורת המשפט ובדיני הראיות יש מעט מאוד כלים מקצועיים על פיהם בוחנים אילו עדים להעדיף על פני אחרים. השופטים פוסקים במידה רבה על יסוד התרשמותם מעדים שהם פוגשים לראשונה בשעה שהם מעידים על דוכן העדים בבית המשפט. התרשמות זו היא, לדעתי, מוגבלת. חוצצים בין השופט לבין העד כללים של פרוצדורה משפטית פורמלית שלא מאפשרת אפילו שיח ישיר וחופשי בין העד לשופט. השופט הוא בן אנוש, והעד הוא בן אנוש שמעיד על דוכן העדים את דבריו מתוך זיכרונו. התהליך הוא אנושי, ומגבלות אנוש לא זרות לו. העדות היא על עובדות שנקלטו בראי אישיותו של העד, ואפשר שהוא מציג תמונה מעוותת משום אנושיותו. תמונת העובדות אוחסנה כפי שאוחסנה בזיכרון שגם הוא, ככל הידוע לי, משתנה, שכן אין מדובר בצילום המקפיא את התמונה. בעת מתן העדות נשלפת התמונה ששרדה בזיכרון ונמסרת לבית המשפט. אך גם זאת יש לראות, לדעתי, באספקלריה של אישיות העד לאור המגבלות האובייקטיביות והסובייקטיביות של המעמד והשותפים בו. על אף מגבלות אלה אין זה מקובל שפסיכולוגים מעידים בבתי משפט על אישיותו של העד ועל עיוותים אפשריים בעדותו בשל אישיותו, או, למשל, בשל הפרעות באישיותו. עם זאת, לדעת כותב שורות אלה, יש דווקא מקום לחוות דעת פסיכולוגים על עדי מפתח, שכן התרשמות

השופט היא רק ממה שענינו רואות ברגע העדות בבית המשפט. התרשמות זו, בעיני, לא מספקת, ועלולה להביא לממצאים לא מבוססים דיים. כיוון שתהליך העדות הוא אנושי ולא דיווח אובייקטיבי מובהק, אין לדעתי כמו פסיכולוגים להבין בו ולסייע לבית המשפט בחקר האמת. קביעת מהימנות עדים היא מהחשובים ומהמכריעים שבהתרחשויות בבית המשפט. על יסוד כך חורף בית המשפט גורלות לשבט ולחסד. לדעתי יש מקום לשילובם של פסיכולוגים כעדים מומחים מטעם בית המשפט בתהליך זה. בשיטת המשפט האדברסרית (שבה השופט איננו צד פעיל בחקירת המקרה אלא מתייחס לדברים המוצגים לו) הנהוגה בישראל, בה כל צד מביא את עדיו, יש לדעתי מקום לאפשר גם חוות דעת פסיכולוגית מטעם הצדדים. הדבר לא נהוג בבתי המשפט כיום, ולדעתי, המצב קורא לשינוי. השינוי מתבקש בעיקר כאשר בית המשפט מתבסס על עדות מול עדות, ועל בית המשפט להכריע איזו גרסה אמינה יותר. בית המשפט עושה זאת כשהוא נעזר בבירור הנסיבות והראיות הנלוות, אך גם כאן החומר הוא דל ועשוי להתפרש לכאן ולכאן. הקושי הניצב בפני בית המשפט הוא רב וקשה מנשוא. במצב זה אין לבטל את תרומתם האפשרית של הפסיכולוגים אשר יחוו דעתם על מצבם הנפשי של עדי מפתח.

לדעתי הדבר בולט ומשמעותי במיוחד בעבירות מין המתאפיינות בכך שרק שני המעורבים במקרה יודעים אל נכון מה היה. בית המשפט יכריע בסוף לפי מבחני נטל ההוכחה ונטל הראיה, אך הכרעה כזאת עלולה להביא לזיכוי של העבריין או חלילה, להרשעתו של חף מפשע. מלאכת הערכת העדויות נעשית סבוכה וקשה עוד יותר כאשר בין "הנפשות הפועלות" יש יחסים נוספים כמו יחסי אהבה-שנאה, מעמד בארגונים או במקומות עבודה, פחדים וחרדות, הכחשה ותלות, פוליטיקה או מאבקי השפעה וכוח, או רצון לשמור על השם טוב. מקשים עוד יותר על הערכת העדויות הם סיקורים תקופים ומגמתיים

עו"ד ברוך אברהמי היה המשנה ליועץ המשפטי לממשלה. הוא ומשרדו משמשים כיום היועצים המשפטיים של הסתדרות הפסיכולוגים בישראל.

השמועה. בעבירות מין, חזון נפרץ הוא שהתביעה מעידה עדים ששמעו מקורבן העבירה את שנעשה בו – גם אם הדברים אינם בגדר החריג של רס גסטה (res gesta) – כראיה לא רק לעצם אמירת הדברים אלא גם כראיה מסייעת לתוכן עדותו של קורבן העבירה.

ניתן להצביע על מאפיינים ייחודיים המשותפים לנפגעי עבירות מין בכלל ונפגעי עבירות מין במשפחה בפרט: התדרדרות במצב הנפשי שבאה לידי ביטוי, בין היתר, בשינוי בהתנהגות, ירידה בלימודים, התפתחות של הפרעות אכילה (פעמים רבות אנורקסיה) ועוד. אך לצד המאפיינים המשותפים לכלל הקורבנות, אנו מוצאים התנהגויות ייחודיות לכל נפגע ונפגע. יש קורבנות הזוכרים במדויק לפרטי פרטים את המעשה, ויש קורבנות שחלק מהפרטים מטושטש בזיכרונם. יש קורבנות שבעקבות גילוי העריות מתדרדרים בלימודים ומפתחים הפרעות התנהגות, ויש כאלו המתפקדים היטב בחיי היומיום ואף מצטיינים בלימודים. דומה כי לכל תופעה ניתן למצוא את התופעה הנגדית. כך, לדוגמה, במקרה מסוים שנדון בבית המשפט פיתחה הנפגעת הפרעת אכילה במסגרתה הייתה מסוגלת לאכול רק דברים לבנים מאחר שאלה מסמנים בעיניה טוהר וניקיון.

בפסק הדין (בערעור פלילי 5582/09) מנתח בית המשפט העליון את השאלה האם הדברים שהועלו אחרי זמן רב הם זיכרונות מודחקים של אירועים שקרו או זיכרונות כוזבים. השאלה הזאת הצריכה ניתוח מאמרים בתחום הפסיכולוגיה וחשפה גישות שונות של פסיכולוגים. מעניין לראות כיצד מסכם את הנושא בית המשפט העליון, וכיצד הוא הוא את חוות הדעת של מומחים בפסיכולוגיה. בית משפט העליון עמד על התופעה של דיווח מאוחר על עבירות מין בקטינים בתא המשפחתי ועל הארכת תקופת ההתיישנות עקב כך. אומר השופט גרוניס:

"תופעה זו הינה אופיינית במיוחד כאשר עסקין בעבירות מין בקטינים, המתבצעות בתוך המשפחה. (ראו, עניין פלוני, עמ' 925-926; ע"פ 10830/02 מדינת ישראל נ' פלוני, פ"ד נח(3) 823, 837-838). במקרים אלה תחושות הבושה, התלות והמחויבות של קורבן העבירה ביחס לבן המשפחה שפגע בו גורמות, לעיתים, לאיחור בהגשת התלונה." (ע"פ 10189/02 פלוני נ' מדינת ישראל, פ"ד (2) 559, 572 (2006))

המומחים לא שוללים כי ייתכנו זיכרונות כוזבים כפי

על ידי הדלפות לעיתונות, יחצ"נים ודוברים. בכל אלה נפקד מקומם של פסיכולוגים. הסתייעות בידע ובניסיון של הפסיכולוגים יכולה לסייע לבית המשפט בחקר האמת. ברשימה זו נקרב מבטנו לסוגיית עבירות מין בתוך המשפחה כאשר חלף זמן רב מהמועד שבו נעשו לטענת המתלוננת או המתלונן עבירות המין לבין המועד בו הוגשה התלונה. בדרך כלל ניתן משקל רב להתרשמות בית המשפט משני עדים: המתלונן או המתלוננת, והחשוד העבריין לכאורה. ערכאת ערעור לא מתערבת בדרך כלל בממצאים עובדתיים שנקבעו על יסוד התרשמות השופט מעדותו של העד בפניו, וכך התרשמות השופט מן העדים בערכאה ראשונה הופכת להיות סופית.

עדות כבושה בעבירות מין

אני מבקש להפנות את הפסיכולוגים ואת כל הקוראים לפסק דין (5582/09 פלוני נ' מדינת ישראל, פורסם בנבו) מאלף של שופט חכם היושב בבית המשפט העליון, השופט יצחק עמית. בפסק הדין סוקר השופט עמית את סוגיית העדות הכבושה בעבירות מין בתוך המשפחה. עדות כבושה היא עדות של קורבן העבירה שלא נשמעה בסמוך לאירועים שמדובר בהם אלא זמן רב לאחר מכן. במצב הדברים הרגיל, בית המשפט מייחס משקל קל לעדות כבושה, אך לא כך בעבירות מין בכלל ובעבירות מין במשפחה בפרט (ע"פ 2485/00 פלוני נ' מדינת ישראל, פ"ד נה(2) 918, 925-926 (2001)). בתי המשפט הכירו בכך שיש ק"ן טעמים בגינם קורבן העבירה בוחר לכבש את עדותו, לעתים למשך שנים רבות. זאת, הן בשל סיבות חיצוניות כמו פחד ולחץ סביבתי, חשש מפני היחשפות לציבור וחשש מפני הקושי הכרוך בהליכי החקירה והמשפט (יש מתלוננות המדמות את שעובר עליהן במסגרת הליכים אלה כ"אונס שני"), הן בשל סיבות פנימיות כמו תחושות אשמה, קלון, בושה, מבוכה, עלבון, דחייה, רתיעה פנימית ולעתים אף אי הבנה של הקורבן כי נעשו בו "דברים אסורים".

באופן רגיל בית המשפט שוקל בפלס ההיגיון ובוחן בעיניים רציונליות את התנהגות העדים שבפניו, אך לא כך בעבירות מין. בתי המשפט הכירו בכך שהתנהגותם של נפגעי עבירות מין אינה ניתנת תמיד להימדד באמות מידה רציונליות למתבונן מן החוץ. בתי המשפט נוהגים לשמור על הכלל האוסר עדויות מפי

מושגי יסוד

דיסוציאציה (dissociation) – מנגנון של הינתקות, המוכר אצל נפגעי טראומה. מבלי להידרש להגדרות השונות שניתנו לתופעה זו המצויה בקונצנזוס המדעי, הדיסוציאציה באה לידי ביטוי בהינתקות (disengagement) קצרה של האדם מסביבתו ובהייה בחלל תוך אובדן ריכוז וקשב למתרחש סביבו; בקיהיון (numbing) כאשר האדם מדלל את עוצמת הרגשות הקשורים באירוע או בזיכרון באופן המאפשר המשך תפקוד למרות הכאב הנפשי; בצפייה מבחוץ (observation) כאשר ניצול הטראומה מתבונן כביכול מבחוץ על האירועים שבהם הוא מעורב (זומר, 1994). בהקשר לטראומה בעקבות פגיעה מינית בקטין במסגרת התא המשפחתי, קורבנות שהם ילדים מפתחים מנגנון הגנה של דיסוציאציה בזמן התקיפה עצמה, בכך שהם חוסמים את אירועי גילוי העריות מהכרתם או "עוזבים" מנטלית את גופם.

הדחקה (repression) ואיבוד הזיכרון (amnesia) – יש הגורסים כי מדובר באחד מסוגי ההתנהגות הדיסוציאטיבית (זומר, 1994) (אציין כי ברגיל המילה אמנזיה משמשת לתיאור שיכחה הנובעת גם מפגיעות אורגניות כתוצאה מחבלה ברקמת המוח – י.ע.). המצדדים בקיומה של הדחקה גורסים כי מדובר במנגנון הגנה "המעלים" מן המודעות, באופן סלקטיבי ובלתי מודע, זיכרונות מאיימים הקשורים בחוויה טראומטית. ככל שמעשי גילוי העריות קשים יותר, כך גוברת ההסתברות שמנגנון הדיסוציאציה יהפוך לאמנזיה בעלת יתרון הסתגלותי, המאפשרת לקורבן הילד לתפקד באופן נורמלי במהלך תקופת הניצול המיני (עציוני, בעמ' 104–105 והאסמכתאות המופיעות בהערות השוליים).

הפרעת דחק פוסט טראומטית בנפגעי עבירות מין

אנו מציעים לקוראים לקרוא את פסק הדין המקיף של כב' השופט עמית במלואו. קיצורו של עניין: המצדדים בהדחקה ואיבוד זיכרון מלא גורסים כי זיכרונות של חוויות טראומטיות מאוחסנים במוח במקום שאינו נגיש להכרה המודעת. האירועים הטראומטיים נשארים מפורטים ואינם מתקלקלים בשל ההדחקה, והתיאור

שייתכנו זיכרונות מודחקים. השאלה על יחס המחוקק הישראלי לזיכרונות מודחקים עד כדי שכחה נענתה בעצם הארכת תקופת ההתיישנות.

כב' השופט עמית יצא מנקודת הנחה כי עקרונית תיתכן תופעה של זיכרונות מודחקים אמיתיים הצפים בחלוף שנים רבות למודעות. ככל שהתרשמתי, הנחה זו היא הזרם המרכזי השולט כיום בשיח הטיפולי (לאו דווקא המדעי-מחקרי), בעוד שהדוקטרינה של זיכרונות מסולפים עדיין מתדפקת בשער וטרם זכתה להכרה. אלא שנקודת מוצא זו לא פוטרת אותנו מלבחון את המחלוקת הקיימת בנושא זה בין המומחים לדבר, ומתוך כך נלמד על הזהירות המיוחדת בה יש לבחון את המקרה.

זיכרונות מודחקים ופוסט טראומה בקרב נפגעי עבירות מין

פסיכולוגים ואנשי טיפול בתחום של נפגעי עבירות מין מכירים מעבודתם השוטפת את התופעה של זיכרונות מודחקים (ראו ספרו הפופולרי של יורם יובל "סערת נפש" 343–364 (2001)). נראה כי ספרה של ג'ודית לואיס הרמן "טראומה והחלמה" נחשב לאחד הספרים החשובים ביותר בתחום זה.

מוכרת התופעה שילדים העוברים התעללות מינית ממושכת בשנות הילדות מפתחים תופעות דחק פוסט טראומטי (PTSD) בבגרותם. ההכרה בכך שנפגעי תקיפה מינית עלולים לפתח תופעות פוסט טראומטיות, בדומה להפרעות שהתפתחו אצל גברים שהשתתפו במלחמה, עלתה בעקבות פעילותה של התנועה לשחרור האישה בשנות השבעים ועליית כוחה של התנועה הפמיניסטית, ועם התגברות המודעות לנושא של התעללות מינית בילדות (הרמן, 1994, פרק ראשון).

ניתן להצביע על מגוון של תופעות בעקבות פגיעה מינית וגילוי עריות, הן בטווח הקצר לאחר הפגיעה המינית הן בטווח הארוך, לרבות מצבי ניתוק, הפרעות אכילה, שימוש בסמים, הרס עצמי, פגיעה עצמית, דיכאון, חרדה, ניסיונות להתאבד או מחשבות אובדניות, קשיים ביצירת קשרים בין אישיים או בקיום יחסי מין.

נקדים ונציג כמה מושגי יסוד ומוסכמות המקובלות על העוסקים בתחום, כפי שעולה מחוות דעת המומחים ומחקירתם בבית המשפט, וכפי שעולה מספרות שנזכרה על ידם ונזכרה בפסיקה.

והם: ככל שעוצמת התסמינים של ההפרעות הרגשיות גבוהה יותר, ככל שהזיכרון מפורט יותר וככל שעוצמת הרגש הנלווית לדיווח על הזיכרון גבוהה יותר (בתוך: Smith-Lee, 1996, p. 600).

זיכרון מסולף

בית המשפט סיכם בתמצית את הגישה המצדדת בהדחקה עד כדי אובדן זיכרון בעקבות פגיעה מינית. מול גישה זו, עומדת התאוריה של זיכרון מסולף או שגוי או כוזב (false memory). לפי גישה זו, תופעות של זיכרונות מודחקים נוצרים במהלך טיפול פסיכולוגי, במהלכו המטפל משתיל אצל המטופל, על פי רוב שלא במכוון, זיכרונות שגויים. גם השתתפות בקבוצות תמיכה של נפגעי עבירות מין יוצרת לחץ על המטופל "להיזכר" באירועים שלא התרחשו.

התאוריה של זיכרונות מסולפים או מושתלים נמצאת במחלוקת משפטית-פוליטית בארצות הברית, ופרופ' אליזבת לופטוס, שהייתה מעורבת בכמה משפטים סנסציוניים שהסעירו את ארצות הברית, מובילה זרם זה. פרופ' לופטוס הראתה במחקרה כי כאשר מוצעות לאדם עובדות לא נכונות, באופן ישיר או במרומז, הוא מסוגל להיזכר בדבר טראומטי שלא קרה מעולם.

קצרה היריעה ברשימה זו כדי להביא חוות דעת נוספות של פסיכולוגים נוספים שהיו בבית המשפט. רואים אנו כי בית המשפט הופך לזירה אשר בה חוות דעת שונות של פסיכולוגים מתמודדות, וכך מגיעה סוגיה מסוימת לידי דיון מעמיק ומעשי.

פסיקת בית המשפט העליון, כפי שסיכם אותה כבוד השופט יצחק עמית, היא זו:

"משמצא המחוקק בישראל להאריך את תקופת ההתיישנות של עבירות מין, בין היתר, מתוך הכרה בתקפותו של הזיכרון המודחק, השאלה אינה של קבילות אלא של משקל עדות קורבן גילוי עריות המבוססת על זיכרון מודחק. כל מקרה יש לבחון לגופו על רקע מכלול העובדות והנסיבות. מבלי להתיימר לקבוע רשימה סגורה של פרמטרים, אצביע על מספר פרמטרים גמישים שראוי כי יעמדו נגד עיני בית המשפט בבואו להכריע בתקפותם של זיכרונות מודחקים" (והשופט מציע להשוות לפרמטרים שנקבעו בפרשת Borawick, וכן

של הטראומה, כשנזכרים בה, עולה בפירוט ולעתים נראה כאילו המטופל חווה אותה מחדש. "טריגר" אופייני להיזכרות מאוחרת הוא חשיפה לטראומה נוספת כמו פגיעה מינית או גירוי חושי כמו סצנה בטלוויזיה, אמירה, רעש, ריח, מבט של בן אדם וכו'. ההיזכרות יכול שתיעשה בהדרגה, טיפין טיפין, והיא מביאה בעקבותיה תופעות של פוסט טראומה, כך שמדובר בהפרעת דחק פוסט טראומטית מושהית (delayed PTSD).

הסיכוי להינתקות, להדחקה של הזיכרון ולשכחה מלאה גובר (זומר, ללא שנה-ב):

- כאשר מדובר בטראומה חוזרת ונשנית, לעומת אירוע חד פעמי כמו פיגוע טרור או אונס.

- כאשר מדובר באירוע שנגרם באופן מכוון על ידי אדם, לעומת אסון טבע כמו רעידת אדמה.

- כאשר מדובר בילדים, לעומת מבוגרים.

- ככל שהנפגע רוחש יותר אמון בפוגע ויותר תלוי בו, כגון פגיעה של הורה לעומת פגיעה של אדם זר.

קורבן שהוא ילד נקלע לדילמה בלתי אפשרית בשל התלות הרגשית במבוגר-ההורה שאותו הוא אוהב מול מעשי ההתעללות שנעשו בו. הילד מפתח מנגנון של הישרדות על ידי ניתוק רגשי והתנתקות מהאירוע (צוטט בע"פ 6643/05):

"... אלימות המופעלת כלפי ילד על-ידי מבוגר ידירות או על-ידי בן משפחה היא קשה במיוחד לעיכול רגשי, במיוחד אם התוקף מתפקד בהזדמנויות אחרות כהורה אוהב ואחראי או כדמות סמכות. ... אירועי ההתעללות עלולים להיות כה מרוחקים מההקשר של שגרת החיים הרגילה של הקורבן, עד כי הם מאבדים לחלוטין כל מובן הגיוני. בתור אירועים חסרי פשר והקשר, אין הם יכולים לקבל משמעות המאפשרת הטמעתם בזיכרון..." (זומר, 1994, עמ' 8)

הדחקה הזיכרון מצילה את הילד בכך שהיא מאפשרת לו לשמור על תפקוד תקין ונורמלי. הילד מאחסן ב"קובץ" נפרד את החוויות הטראומטיות. חוקרי טראומה סבורים כי זיכרון רגיל שונה מזיכרון טראומטי (זומר, ללא שנה-א). לינור טר (Terr), "הכוונת הגדולה" של הזיכרונות המודחקים בארצות הברית, שהעידה במשפטים רבים כעדת תביעה בנושא, מצביעה על שלושה קריטריונים לבחינת האמיתות והדיוק של הזיכרונות המודחקים,

הפינה המשפטית

ה. עדויות מומחים מטעם הצדדים – על בית המשפט לאפשר לצדדים להגיש חוות דעת מומחים בהתייחס לתהליך הטיפול ולשחזור הזיכרון של המתלונן.

ו. קיומן של ראיות תומכות – האם קיימות ראיות חיצוניות התומכות באמינותם של הזיכרונות המודחקים כגון הודאה של המתלונן או מעשים דומים שלו; רשומות או תיעוד של היסטוריה רפואית המעידים על אינדיקציות להתעללות מינית בילדות; תיעוד או הצהרות כתובות בזמן אמת על ידי נפגע העבירה כמו יומן או מכתב; עדות אובייקטיבית של עד ראייה; שרשרת של עובדות ונסיבות אחרות בעלות משקל ראייתי וכיו"ב (והשוו לפרשת Moriarty).

אנו מקווים כי הדברים יסייעו בידי פסיכולוגים והנזקקים לשירותיהם. פסק הדין הוא השתקפות הפסיכולוגיה בבית המשפט. להשלמת הדיון בסוגיה ולהמחשת חשיבות הפסיכולוגיה בבית המשפט נקדיש רשימה נוספת.

בכבוד רב,

עו"ד ברוך אברהמי

לעיין ב- (Smith-Lee, 1996, pp. 636-641).

א. מטרת התהליך – האם המתלונן החל בטיפול על מנת לשחזר זיכרון לגבי עבירה מסוימת, שאז הוא עלול לחוש לחץ לזכור פרטים על מנת לסייע לחקירה הפלילית או להעמדה לדין של מבצע העבירה, או שהמתלונן פנה לטיפול נפשי על מנת לאתר את המקור לבעיות הנפשיות או כדי לטפל בהן, שאז החשש מפני "השלמת פרטים" פוחת.

ב. סוגסטיה – האם המתלונן היה נתון לסוגסטיה של המטפל או של אחרים, ומה מידת הנטייה של המתלונן להיכנס למצבים של סוגסטיה או "היפנוזה" עצמית, שאז גובר החשש מפני השפעה של סוגסטיה או "השלמת פרטים" על ידי המתלונן.

ג. תיעוד או היעדר תיעוד – האם קיים תיעוד ורישום של המטפל בדבר פגישותיו עם המתלונן, דבר שיכול לסייע לבית המשפט לקבוע אם היה נתון לסוגסטיה של המטפל או של אחרים.

ד. הכשרתו ומקצועיותו של המטפל – האם המטפל במתלונן עומד בסטנדרטים הנדרשים מבחינה מקצועית לבצע את ההליך.

המלצות לקריאה נוספת

1. הרמן, ג'ל (1994). טראומה והחלמה. עם עובד.
2. זומר, א' (ללא שנה-א). היבטים נוירוביולוגיים וקליניים של זיכרון טראומטי. אוחר מאתר האינטרנט טראומה ודיסוציאציה ישראל בתאריך 22.1.2017. http://www.tdil.org/index.php?option=com_content&view=article&id=61:2009-08-22-18-32-04&catid=1:articles&Itemid=4
3. זומר, א' (ללא שנה-ב). זיכרון טראומטי: מסע מפוקפק אל העבר או מסע מפרך אל עבר מפוקפק?. אוחר מאתר האינטרנט טראומה ודיסוציאציה ישראל בתאריך 22.1.2017. http://www.tdil.org/index.php?option=com_content&view=article&id=67:2009-08-22-18-59-44&catid=1:articles&Itemid=4
4. זומר, א' (1994). טראומה בגיל הילדות, אבדן זכרון וחשיפה מושהית. מתוך ת' מורג (עורכת), עדות כבושה או ילדות כבושה. המועצה הלאומית לשלום הילד.
5. יובל, י' (2001). סערת נפש. קשת.
6. עצינוני, ל' (2009). גילוי עריות – ההיבט המשפטי של התופעה מנקודת מבטן של נשים בגירות קרבנות בילדות. הוצאת נבו.
7. Smith-Lee, E. E. (1996). Recovered Memories of Childhood Abuse: Should Long-Buried Memories Be Admissible Testimony?. Boston College Law Review 37(3). Pp. 591-641.